

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра правоохоронної діяльності та поліціїстики
Факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни **«ПОЛІЦЕЙСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ»** обов'язкових
компонент освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 Правоохоронна діяльність

за темою «Захист і дотримання прав та свобод людини в діяльності поліції»

Харків 2023 рік

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 року №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 року №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 року №7

Розглянуто на засіданні кафедри правоохоронної діяльності та поліціїстики
Протокол від 18.08.2023 року №8.

Розробники:

1. Доцент кафедри правоохоронної діяльності та поліціїстики, кандидат юридичних наук, доцент Голуб Микола Володимирович.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри адміністративного права і процесу факультету № 1 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Казанчук І.Д.
2. Проректор з науково-педагогічної роботи ДБТУ, доктор економічних наук, кандидат юридичних наук, доцент Микитась А.В.

План лекції

1. Права людини та рівень їх забезпечення в Україні.
2. Діяльність поліції щодо забезпечення прав і свобод людини.
3. Обмеження і порушення прав людини.
4. Забезпечення прав людини на стадії досудового розслідування. Заборона катувань і жорстокого поводження в діяльності поліції.
5. Дотримання прав людини під час затримання й арешту. Дотримання прав людини під час застосування працівниками поліції заходів фізичного впливу (сили) та вогнепальної зброї. Розслідування випадків порушення поліцейськими прав людини.
6. Юридичні гарантії професійної діяльності працівників поліції.

Література:

Основна:

1. Конституція України. URL: [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Адміністративна діяльність органів поліції України : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Сокурєнка ; [О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, В. А. Троян та ін. ; передм. В. В. Сокурєнка] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків: ХНУВС, 2017. – 432 с.
3. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ: загальна частина: навч. посібник / Кол. авт.; // за загал. редакцією д-ра юрид. наук, проф., С.М. Алфьорова. – Дніпропетровськ : 2014. – 216 с.
4. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ: Навчальний посібник / за заг. ред.. Моїсєєва Є.М. / Сущенко В.Д., Олефір В.І., Константинов С.Ф. та ін. – К.: КНТ, 2008.–264 с.
5. Поліцейська діяльність: навчальний посібник / Мукоїда Р.В., Любчик В.Б., Пишна А.Г., Берендєєва А.І., Афонін Д.С. / за ред. Корнієнка М.В. Одеса: ОДУВС, 2021. 349 с.

Додаткова:

1. Конституція України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Дисциплінарний статут Національної поліції України: закон України від 15.03.2018 №2337- VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19>.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
4. Про Національну поліцію: закон України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
5. Про безоплатну правову допомогу: закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>.
6. Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою : постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2011 № 1363. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1363-2011-п>.
7. Про охоронну діяльність: закон України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4616-17>.

8. Про джерела фінансування органів державної влади: закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/783-14>.

9. Про затвердження Положення про Національну поліцію України: постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248607704>.

10. Питання функціонування органів поліції охорони як територіальних органів Національної поліції та ліквідації деяких територіальних органів Міністерства внутрішніх справ: постанова Кабінету Міністрів України від 13.10.2015 № 834. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/834-2015-%D0%BF>.

11. Питання забезпечення охорони об'єктів державної та інших форм власності: постанова Кабінету Міністрів України від 11.11.2015 № 937. URL: [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248634004>.

12. Про заходи щодо вдосконалення охорони об'єктів державної та інших форм власності: постанова Кабінету Міністрів України від 10.08.1993 № 615. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/615-93-%D0%BF>.

13. Про затвердження Положення про Департамент поліції охорони: наказ Національної поліції України від 06.11.2015 № 43.

14. Положення Про патрульну службу: Наказ МВС України від 02.07.2015 № 796.

15. Про дорожній рух: закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3353-12>.

16. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення: Закон України від 22 вересня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України.— 2005.— № 52.—Ст.565.

17. Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі: Наказ МВС України від 07.11.2015 № 1395.

18. Інструкція з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції : наказ Міністерства внутрішніх справ України 06.11.2015 № 1376. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1496-15>.

19. Інструкція з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 23.05.2017 № 440. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17/conv>.

20. Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28.07.2017 № 650. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17/conv>.

21. Про затвердження порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 08.02.2019 № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19>.

Текст лекції

1. Права людини та рівень їх забезпечення в Україні.

Природа основних прав і свобод людини характеризується тим, що в якій би країні особа не проживала, вона перебуває під захистом світового співтовариства, а також держави, громадянином якої вона є. Стан свободи не дарується публічною владою, а належить людині від народження. Він реалізується через суб'єктивні права, які мають природно-правовий характер, а тому є невід'ємними.

Проблема дотримання прав людини сьогодні набула політичного і навіть геополітичного значення, що зумовлено внутрішньополітичною кризою в Україні, проведенням антитерористичної операції на сході держави, розпочатим етапом реформування правоохоронних органів (зокрема створенням Національної поліції на заміну діючій тривалий час міліції). Зважаючи на європейський досвід функціонування сектора забезпечення правопорядку, діяльність правоохоронних органів варто оцінювати не лише з погляду ефективності протидії злочинності, а й зважаючи на те, сприяє вона належному забезпеченню прав людини чи, навпаки, порушує їх або створює їм загрозу. Таким чином, одним із основних завдань держави є підвищення поваги органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інституцій громадянського суспільства до прав людини, вироблення дієвого механізму їх реалізації, недопущення випадків їх порушення, захист жертв порушень прав людини, усунення цих порушень, якщо це можливо, або мінімізація їх негативних наслідків, створення умов для відшкодування нанесеної порушеннями шкоди.

Права людини – це комплекс можливостей і вимог людини в особистій, соціальній, економічній, політичній і культурній сферах, властивих її природі, що характеризують її правовий статус стосовно держави, визнаних і законодавчо оформлених у зовнішньому (міжнародному) і внутрішньому (державному) або тільки у міжнародному праві і гарантованих усім

міжнародним співтовариством, без яких вона не може існувати як повноцінна істота.

В теорії держави і права основні права людини розглядаються як певні можливості людини, необхідні для її існування й розвитку в конкретно-історичних умовах та об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним), які мають бути однаковими для всіх людей. Саме таке визначення більш повно розкриває зміст поняття прав людини.

Україна визначена Конституцією України демократичною та правовою державою, під чим розуміється, що Україна шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів закріплює положення щодо забезпечення прав і свобод людини, гарантуючи при цьому можливість безперешкодного користування ними¹.

Правова регламентація прав людини в Україні знайшла своє відображення у багатьох нормативно-правових актах, однак головним і фундаментальним документом, який проголошує та закріплює права людини, є Конституція України. Крім Конституції України, на території України ратифіковані такі міжнародні договори, як Загальна декларація прав людини (прийнята в рамках ООН 10.12.1948), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (прийнята Радою Європи 04.11.1950), які у більш повному обсязі закріплюють права людини.

У Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента № 501/2015 від 25.08.2015, визначено загальні ідеї розвитку механізмів забезпечення прав людини у всіх сферах життєдіяльності, сформульовано базові критерії оцінки ефективності реалізації стратегії, які ґрунтуються на результатах виконання плану дій, позиції України у міжнародних рейтингах, результатах моніторингу України з боку міжнародних організацій, соціологічних дослідженнях, опитуваннях громадської думки. Позитивним моментом цієї Стратегії є використання під

час її розробки Стратегії досвіду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, правозахисних організацій України, Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, інших міжнародних організацій, а також практики Європейського суду з прав людини.

У національному законодавстві виділяють декілька видів прав людини: громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні та колективні (їх інколи називають солідарні, які притаманні усім).

До *громадянських прав людини*, зазначених в Конституції України, відносять: право на життя (ст. 27), на свободу (ст. 29), на повагу гідності (ст. 28), на особисту недоторканність (ст. 29), на таємницю особистого та сімейного життя (ст. 32), на недоторканність житла (ст. 30), на свободу пересування (ст. 33), на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), презумпцію невинуватості (ст. 62).

Політичні права людини знайшли своє відображення у таких нормах Конституції України: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40).

До *економічних прав людини* відносять: право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на працю (ст. 43).

Соціальними правами людини є: право на страйк (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);

право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право на судовий захист (ст. 55); право на професійну правничу допомогу (ст. 59).

Культурними правами людини є: право на освіту (ст. 53); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

До *колективних* відносять *права*, які закріплені Конституцією України, але не сформульовані у форматі прав людини. До них належать: право на мир, навколишнє середовище, суверенітет, самовизначення.

Проте, незважаючи на те, що права людини та громадянина в Україні закріплені на законодавчому рівні, існують певні проблемні питання, пов'язані з їх реалізацією та захистом, а саме:

- низький рівень правової культури і правової свідомості переважної більшості членів нашого суспільства;
- незадовільний рівень зовнішнього виховного впливу на кожну людину з боку суспільства та самовиховання за відсутності у багатьох людей реального відчуття власної честі та гідності;
- низький рівень дотримання правопорядку (законності) у житті суспільства і держави та беззастережної відповідальності кожної без винятку особи перед собою і оточенням за процес і результати своєї діяльності;
- нерівноправність гілок та органів державної влади і недосконалість функціонування місцевого самоврядування територіальних громад у реальному житті;
- низький рівень професіоналізму у сфері політичного й державного менеджменту і його виняткова залежність від особистих і групових (кланових) інтересів;
- відсутність чіткої структурованості громадянського суспільства і громадського контролю за діяльністю всіх органів державної влади;
- високий рівень корупції на всіх рівнях і щаблях державного і суспільного життя та відсутність політичної волі у його зменшенні;

– відсутність прямої обопільної залежності між людиною і громадянином та державою і суспільством².

2. Діяльність поліції щодо забезпечення прав і свобод людини.

Вирішення зазначених питань вимагає вироблення ефективного соціально-юридичного механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина, що містить гарантії їх забезпечення і захисту. В цьому механізмі вагоме місце посідають правоохоронні органи, зокрема органи Національної поліції.

Права людини, виходячи з теорії права, є сукупністю трьох різних категорій, а саме: права мати права, права реалізовувати права та права звертатися за захистом порушених прав. Держава, у свою чергу, гарантуючи основні права та свободи людини, забезпечує належне функціонування правоохоронної системи для забезпечення дотримання прав і свобод людини. Органи поліції, як основний правоохоронний орган держави, повинні виконувати свої завдання неупереджено і в точній відповідності закону. Жодні обставини не можуть бути підставою для незаконних дій з боку працівників поліції у сфері забезпечення прав людини.

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 2 закону України «Про Національну поліцію» охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави є одним з основних завдань, покладених на органи поліції. У ст. 7 «Дотримання прав і свобод людини» щодо Закону визначено, що під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації.

Відповідно до норм чинного законодавства України органи поліції повинні гарантувати громадянам України та іншим особам, які тимчасово або постійно перебувають на території України, можливість безперешкодної реалізації та забезпечення їх прав і свобод. Під гарантуванням прав людини варто розуміти створення сприятливих умов для того, щоб юридично закріплений правовий

статус особи мав фактичний зміст, тобто реалізовувався у повсякденному житті суспільства.

Характерною особливістю діяльності правоохоронних органів, зокрема й органів поліції, є те, що вони у стосунках з окремою особою представляють усе суспільство, а під час захисту його інтересів часто змушені в межах, установлених законом, вдаватися до обмеження прав і свобод цієї особи. Однак таке обмеження постає виключно з визнання поваги прав і свобод інших осіб, дотримання вимог моралі, громадського порядку, загального благополуччя³.

У правовій державі забезпечення принципу законності та дотримання прав і свобод людини в діяльності органів поліції набуває першочергового значення, адже діяльність поліції пов'язана не тільки із захистом прав і свобод кожного громадянина, але й із певним обмеженням прав осіб, які скоїли правопорушення. **Дотримання прав і свобод людини в діяльності поліції полягає в такому** (ст. 7 закону України «Про Національну поліцію»):

- під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації;

- обмеження прав і свобод людини допускається виключно на підставах та в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань поліції;

- здійснення заходів, що обмежують права та свободи людини, має бути негайно припинене, якщо мета застосування таких заходів досягнута або немає необхідності подальшого їх застосування;

- поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання;

– у діяльності поліції забороняються будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками.

Зміст принципу законності в діяльності Національної поліції України (ст. 8 закону України «Про Національну поліцію») полягає в тому, що:

– поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень і у спосіб, що визначені Конституцією та законами України;

– поліцейському заборонено виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази;

– накази, розпорядження й доручення вищих органів, керівників, посадових і службових осіб, службова, політична, економічна або інша доцільність не можуть бути підставою для порушення поліцейським Конституції та законів України.

3.Обмеження і порушення прав людини.

Проте, незважаючи на те, що на законодавчому рівні визначено основні засади, яких мають дотримуватися працівники поліції під час виконання покладених на них обов'язків, існують випадки застосування працівниками поліції протиправних обмежень і навіть порушень прав людини. Характер обмежень прав і свобод, а також їх порушень безпосередньо залежить від специфіки завдань, які виконує той чи інший орган (підрозділ). **Основними (типовими) порушеннями прав і свобод людини та громадянина в діяльності окремих органів і підрозділів поліції є:**

– незаконне затримання, заборона масових демонстрацій, затримання громадян за ознакою раси, кольору шкіри, етнічної належності, належності до певної соціальної групи (підрозділи превентивної діяльності);

– незаконний арешт, обшук, невжиття заходів за заявами громадян, приховування злочинів від обліку, несанкціоноване прослуховування телефонних розмов, несанкціоноване проникнення в житлове приміщення

(підрозділи кримінальної поліції);

– позбавлення прав водіїв автотransпортних засобів, необґрунтований арешт експлуатації автомобіля, евакуація транспорту з місця стоянки (патрульна поліція);

– незаконна відмова від порушення кримінальної справи, провадження слідчих дій без участі понятих, незаконний обшук, виїмка, арешт, несвоєчасний допуск адвоката до ознайомлення з матеріалами справи, застосування незаконного фізичного і психічного насильства (слідчі підрозділи).

Наведений перелік далеко не вичерпний і дає лише загальні уявлення про види порушень прав і свобод людини та громадянина, які мають місце в органах поліції. Більш детальний розгляд структури порушень свідчить про перевагу посягань на громадянські права людини (недоторканність особи, майна, таємність особистого життя тощо), у меншому обсязі вони торкаються соціально-політичних та економічних прав⁴.

Водночас не варто забувати, що забезпечення прав і свобод людини є головним завданням поліції. Порушення працівниками поліції прав людини є достатньо негативним суспільним явищем, яке безпосередньо впливає на рівень довіри населення до поліції. А саме вона є критерієм ефективності діяльності правоохоронного органу.

4. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.

ЗАБОРОНА КАТУВАНЬ І ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ.

Досудове розслідування – це окрема стадія кримінального процесу, яка починається з унесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

⁴ Права людини у діяльності міліції: навч. посіб. / за заг. ред. О. О. Погребного та Є. Ю. Захарова. Харків: Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2006. С. 25–26.

Саме на стадії досудового розслідування відбувається значне обмеження існуючих прав і свобод людини, особливо на його початковому етапі. Надійні гарантії прав і свобод людини на цьому етапі повинні першочергово забезпечуватися⁵. Це зумовлено тим, що стадія досудового розслідування є найбільш вразливою для порушення прав людини і громадянина, в якій переплітаються і не збігаються інтереси особи, суспільства й держави⁶.

Правова регламентація прав і свобод людини знайшла своє відображення не тільки в Конституції України, а й у багатьох нормативно-правових актах України. Так, не оминає питання забезпечення прав людини і кримінально-процесуальне законодавство України. Кримінальний процесуальний кодекс України з метою забезпечення прав та свобод людини передбачив, що зміст і форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, належать: 1) верховенство права; 2) законність; 3) рівність перед законом та судом; 4) повага до людської гідності; 5) забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; 6) недоторканність житла чи іншого володіння; 7) таємниця спілкування; 8) невтручання у приватне життя; 9) недоторканність права власності; 10) презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; 11) свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї; 12) заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення; 13) забезпечення права на захист; 14) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; 15) змагальність сторін і свобода у поданні ними суду своїх доказів; 16) безпосередність досліджень показань, речей та документів; 17) забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; 18) публічність; 19) диспозитивність; 20) гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами; 21) розумність строків; 22) мова, якою здійснюється кримінальне провадження.

Дотримання зазначених засад кримінального провадження забезпечує повну і всебічну можливість людини реалізовувати свої права на всіх етапах досудового розслідування. Але тільки правової регламентації принципів здійснення розслідування недостатньо для повного та всебічного забезпечення прав людини у процесі досудового розслідування. Для забезпечення законності в діяльності органів, що здійснюють досудове розслідування, існують механізми відомчого та позавідомчого контролю.

Відомчий контроль за діяльністю слідчого під час досудового розслідування безпосередньо здійснює керівник слідчого підрозділу, який відповідно до вимог ст. 39 Кримінального процесуального кодексу України з метою організації досудового розслідування: 1) визначає слідчого (слідчих), який здійснюватиме досудове розслідування, а у випадках здійснення досудового розслідування слідчою групою визначає старшого слідчої групи, який керуватиме діями інших слідчих; 2) відсторонює слідчого від проведення досудового розслідування вмотивованою постановою за ініціативою прокурора або з власної ініціативи з наступним повідомленням прокурора та призначає іншого слідчого за наявності підстав для його відводу або в разі неефективного досудового розслідування; 3) ознайомлюється з матеріалами досудового розслідування, дає слідчому письмові вказівки, які не можуть суперечити рішенням та вказівкам прокурора; 4) вживає заходів щодо усунення порушень вимог законодавства у випадку їх допущення слідчим; 5) погоджує проведення слідчих (розшукових) дій та продовжує строк їх проведення у випадках, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом; 6) здійснює досудове розслідування, користуючись при цьому повноваженнями слідчого.

Саме у результаті здійснення повноважень щодо організації та контролю за діяльністю слідчого керівник слідчого підрозділу забезпечує дотримання слідчим прав і свобод учасників кримінального провадження. Особлива увага повинна приділятися належній реалізації такого повноваження керівника слідчого підрозділу, як погодження проведення слідчих (розшукових) дій.

Саме під час зазначених процесуальних дій найчастіше відбуваються порушення прав людини. Узагальнюючи, можна констатувати, що відомчий контроль за діяльністю слідчого під час досудового розслідування набуває форм процесуального керівництва роботою слідчого, але саме процесуальна діяльність керівника слідчого підрозділу спрямована на забезпечення умови для якісного здійснення повноважень підлеглими та жорсткого контролю за дотриманням ними вимог законодавства, що сприяє забезпеченню дотримання прав і свобод громадян.

З метою підвищення якості відомчого процесуального контролю за прокуратурою закріплено право засобами прокурорського нагляду домагатися підвищення відповідальності керівників слідчих підрозділів, а за неналежне виконання своїх процесуальних повноважень щодо контролю за законністю дій органів досудового розслідування, за якісним розслідуванням та розкриттям злочинів – реагувати у межах своїх повноважень та використовувати передбачене у ст. 30 закону України «Про прокуратуру» право надання доручень щодо проведення перевірок.

Охорона прав і свобод учасників кримінального провадження засобами прокурорського нагляду полягає у попередженні будь-якого можливого їх порушення, контролі за їх дотриманням, а також готовності оперативно реагувати на порушення, що забезпечується широким переліком повноважень та обов'язків прокурора⁷. Функції прокурора у кримінально-процесуальному провадженні зобов'язують його виявляти та усувати порушення законності шляхом скасування чи зміни процесуальних рішень, поновлення порушених прав, а в деяких випадках і застосовувати примусові заходи для виконання нормативних приписів. Перевірка підстав здійснення тієї чи іншої слідчої (розшукової) дії є основною функцією прокурора у сфері забезпечення прав людини на стадії досудового розслідування.

Значення й ефективність судового контролю за дотриманням прав людини

у кримінальному провадженні, особливо на стадії досудового розслідування, полягає в тому, що лише сам факт існування такого контролю здійснює позитивний вплив на роботу правоохоронних органів. Ефект цього інституту виявляється у двох його напрямках. По-перше, суд, визнавши, що є порушення прав людини, забезпечує їх відновлення. По-друге, підвищується якість роботи правоохоронних органів у кримінальних провадженнях, які підлягають судовому контролю. Безпосереднє значення судового контролю полягає в цьому безпосередньому впливі, оскільки основна мета судового контролю полягає в тому, щоб досудове розслідування у кримінальних провадженнях проводилось із дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права і свободи визнаються найвищими цінностями⁸. Суддя під час досудового розслідування здійснює повноваження, які забезпечують дотримання іншими учасниками кримінального провадження, особливо працівниками органів поліції, законності під час проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та здійснення запобіжних заходів. Судовий контроль у досудовому кримінальному провадженні, на відміну від діяльності керівника органу досудового розслідування та прокурора, наповнений іншим змістом і спрямований виключно на забезпечення законного та обґрунтованого обмеження конституційних прав і свобод людини⁹.

Стаття 24 Кримінального процесуального кодексу України гарантує кожному право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому цим Кодексом.

Порівняно з іншими процедурами судовий порядок розгляду скарг забезпечує більшу об'єктивність, ширші можливості для заінтересованих осіб у відстоюванні своїх інтересів, більшу авторитетність та обов'язковість прийнятого за результатами розгляду скарги рішення. Особливої ваги право на оскарження

набуває на стадії досудового розслідування.

Новелою Кримінального процесуального кодексу України є чітке визначення кола рішень, дій чи бездіяльності слідчого чи прокурора, що можуть бути оскаржені під час провадження досудового розслідування, а також установлення вичерпного переліку осіб, які мають право оскаржити те чи інше рішення, дію чи бездіяльність слідчого або прокурора. Обмеження права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого або прокурора, що зачіпають права та законні інтереси громадян, лише на тій підставі, що ці особи не визнані в належному порядку учасниками провадження або не віднесені ст. 303 КПК до осіб, які мають право оскаржувати те чи інше рішення, дію чи бездіяльність слідчого або прокурора, не відповідає основним положенням Конституції України. Адже єдиним критерієм, який дає змогу визначити, які дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, які рішення цих осіб можуть бути оскаржені до суду та хто саме має право на таке оскарження, є обмеження конституційних прав і свобод громадян або створення перепон для доступу до правосуддя¹⁰.

Оскарження як процесуальна процедура у кримінальному провадженні має й інші форми. Так, наприклад, відповідно § 2 глави 26 Кримінального процесуального кодексу можуть бути оскаржені ухвали слідчого судді під час досудового розслідування, відповідно до § 3 глави 26 рішення, дії чи бездіяльність прокурора можуть бути оскаржені слідчим.

Загалом право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування є дієвим засобом забезпечення дотримання прав і свобод громадян. Але в той же час практична реалізація зазначеного інституту дозволяє зробити висновки, що більшість скарг залишаються без задоволення або задоволеними не в повній мірі.

Майже всі конституційні права та свободи людини можуть бути обмежені під час досудового розслідування. Звісно, що такі обмеження можуть відбуватися як на законних підставах, так і з порушенням норм закону. Так,

наприклад, право на повагу гідності людини може бути обмежено під час обшуку особи, слідчого експерименту, освідкування особи; право на свободу та особисту недоторканність – домашнього арешту, тримання під вартою, затримання з метою приводу та іншого затримання особи; право на недоторканність житла – проникнення до житла, обшуку, огляду чи обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції – тимчасового доступу до речей і документів, тимчасового вилучення майна; право на невтручання в особисте та сімейне життя – тимчасового доступу до речей і документів; право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України – затримання особи, застосування запобіжних заходів, а також приводу особи. Інших законних обмежень прав і свобод людини на стадії досудового розслідування Кримінальним процесуальним кодексом не передбачено.

Дослідження стану дотримання прав людини, що були проведені у 2014–2015 роках¹¹, свідчать, що значна кількість порушень прав людини відбувається під час затримання. Порушення полягають в зазначенні у протоколі відмінного від фактичного часу, місця і дати затримання. Тільки 65 % опитаних підтвердили, що працівниками поліції їм була надана хоча б якась інформація про права особи під час затримання, в той час 35 % опитаних заявили про відсутність такого повідомлення. Про порушення строків повідомлення центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги заявили 68 %, хоча працівники поліції зобов'язані відповідно до ч. 4 ст. 213 КПК України негайно повідомити про затримання особи.

Найпоширенішими порушеннями прав людини, які регламентовані міжнародним та національним законодавством, що вчиняються працівниками поліції, є порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, а саме заборони катувань та іншого нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження.

Розглядаючи зміст такої заборони, можна констатувати, що свобода від катувань є абсолютним правом людини, тобто таким, яке ні в якому разі не може бути на законних підставах обмежено.

У ст. 1 Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання визначено **катування** як будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. **Основними ознаками, за наявності яких можна стверджувати, що саме таке діяння є катуванням, є:**

- навмисність завдання шкоди;
- як наслідок має виступати завдання сильного болю або страждань, фізичних чи моральних;
- наявність мети вчинення таких дій, а саме: а) отримання інформації або свідчення від людини чи від третьої особи, покарання за вчинене або припустимо вчинене діяння або діяння, що вчинено третьою особою, залякування або чинення тиску, в т.ч. на третю особу; б) з будь-якої іншої причини, що ґрунтується на дискримінації, якою б вона не була (тобто застосування тортур або катувань, тому що людина належить до етнічної, релігійної, політичної, соціальної групи, що переслідується);
- діяння мають бути скоєні представником публічної влади (держави) чи іншою особою, котра діє як офіційна, або повинні бути ними спровокованими чи відбуватися з їх відома або мовчазної згоди.

Конституція України також містить норму, яка регламентує заборону катувань: «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому,

нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» (ст. 28). Відповідні положення містяться і в інших нормативно-правових актах:

– забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність (ч. 2 ст. 11 Кримінального процесуального кодексу України);

– суд зобов’язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння: отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження (п. 2 ч. 2 ст. 87 КПК України);

– перед вирішенням питання про передачу засудженої особи для відбування покарання з України до іноземної держави остання має надати гарантії того, що засуджений не буде підданий катуванню або іншому жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ч. 2 ст. 606 КПК України);

– поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. У разі виявлення таких дій кожен поліцейський зобов’язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов’язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування. У випадку приховування фактів катування або інших видів неналежного поводження поліцейськими керівник органу протягом доби з моменту отримання відомостей про такі факти зобов’язаний ініціювати проведення службового розслідування та притягнення винних до відповідальності. У разі виявлення таких дій поліцейський зобов’язаний

повідомити про це орган досудового розслідування, уповноважений на розслідування відповідних злочинів, учинених поліцейськими (ч. 4 ст. 7 закону України «Про Національну поліцію»).

Що ж мається на увазі під термінами жорстокого поводження, нелюдського поводження та поводження, що принижує гідність?

У жодному нормативному чи міжнародному документі не міститься визначення таких термінів; у Європейському суду з прав людини залишається встановлювати зміст цих понять, виходячи зі змісту та обставин кожної конкретної справи. Узагальнюючи практику Суду, можна констатувати, що під **жорстоким, нелюдським поводженням** маються на увазі ті самі дії, що визнаються як катування, але без мети таких дій. Поводження, що принижує гідність, чи таке покарання – це погане поводження такого роду, яке спрямоване на те, щоб викликати у жертв почуття страху, пригніченості та неповноцінності з метою образити, принизити або зламати їхній фізичний і моральний опір.

Практика Європейського суду з прав людини свідчить, що позивачі постійно посилаються на порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, мотивуючи це тим, що до них застосовувалося нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. Порушення будь-якого права людини може принижувати гідність людини, а Суд, у свою чергу, кваліфікує такі діяння, виходячи зі змісту справи. «Було б абсурдним вирішити, ніби законне покарання взагалі, через притаманний йому і, можливо, майже неминучий елемент приниження, є «таким, що принижують гідність» у значенні статті 3. ... Стаття 3, безумовно, забороняючи «нелюдське» чи «таке, що принижують гідність» покарання, має на увазі відмінність між таким покаранням і покаранням взагалі. На думку Суду, для того, щоб покарання було «таким, що принижують гідність» і порушувало статтю 3, пов'язані з ним образа чи приниження (*humiliation or debasement*) мають сягати особливого ступеню і, у всякому разі, відрізнятися від звичайного елемента приниження. Оцінка його, за станом речей, відносна: вона залежить від усіх обставин справи

і, зокрема, від характеру й обставин покарання як такого та способу й методу його виконання»¹². У той же час Суд може визнати факт порушення статті 3 Конвенції або як самостійного (основного) порушення, або як додаткового порушення, що супроводжує порушення іншої статті/ статей. Наприклад, у справі «Кіпр проти Туреччини» Суд дійшов висновку, що «сукупність порушень низки прав за Конвенцією може скласти погане поводження в значенні статті 3»¹³.

У діяльності поліції застосування катувань, жорстокого чи нелюдського, або такого, що принижує гідність, поводження є доволі поширеним явищем. Незаконне насильство у силових структурах завжди було і в наш час є явищем латентним, явищем, існування якого не афішується і приховується у будь-якій країні світу, в тому числі і в Україні. Необхідно розуміти, що через специфіку застосування дисциплінарних покарань в органах поліції, коли керівник притягується до дисциплінарної відповідальності за проступок, вчинений його підлеглим, жоден керівник підрозділу не зацікавлений у виявленні факту вчинення насильства у підпорядкованому підрозділі, а отже, у проведенні об'єктивного та неупередженого службового розслідування. На сьогодні саме цей фактор, у першу чергу, обумовлює незадовільну якість службових перевірок випадків застосування поліцією тортур та побиття і як результат – низьку ефективність протидії цим негативним явищам¹⁴.

Стамбульський протокол Управління Верховного комісара з прав людини ООН від 09.08.1999 містить перелік найбільш розповсюджених діянь, які вчиняються посадовими особами правоохоронних органів і які можна кваліфікувати як катування. До них відносять: побої та інші види тупих травм, нанесення ударів по стопам людини, підвішування, інші види катувань лозою, катування електроприладами, катування шляхом впливу на зуби та нігті, удушення, катування, пов'язані з сексуальними домаганнями, позбавлення

¹³ Case of Cyprus v. Turkey (Application no. 25781/94): Judgment of European Court of Human Rights: Strasbourg, 10 May 2001. URL: <http://www.concernedhistorians.org/le/450.pdf>.

¹⁴ Права людини в діяльності української міліції – 2009: звіт / Упр. моніторингу дотримання прав людини в діяльності органів внутр. справ України; МВС України. Харків: Права людини, 2010. С. 29. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1273303539.pdf>.

можливості задоволення фізіологічних потреб¹⁵.

Окрім зазначених у протоколі, поширеним порушенням у сфері заборони катування є порушення принципів тримання особи під вартою та перебування у місцях позбавлення волі. Діяльність Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню спрямована на систематичне інспектування місць позбавлення волі для виявлення та попередження фактів порушень норм міжнародного та національного законодавства у сфері протидії катуванням та жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Така діяльність міжнародної інстанції супроводжується доповіддю та наданням рекомендацій державі, яка перевірялася щодо усунення порушень.

Україна як член Ради Європи взяла на себе **зобов'язання стосовно протидії катуванням**. Їх можна поділити на дві групи: **позитивні та негативні**. *До негативних зобов'язань держави у сфері протидії катуванням належать такі:*

- утримуватись від катувань та інших форм жорстокого поводження і покарання;
- держава несе відповідальність за дії офіційних осіб;
- ця відповідальність не знімається на підставі заяви, що вона не знала про такі дії.

До позитивних зобов'язань відносять:

- вжиття ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для попередження катувань;
- обмеження *incommunicado* (тривале тримання під вартою, без можливості спілкуватися із зовнішнім світом);
- переслідування відповідно до національного законодавства осіб, причетних до катувань та жорстокого поводження;

¹⁵ Стамбульський протокол. Руководство по эффективному расследованию и документированию пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания / Упр. Верховного Комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека. Нью-Йорк; Женева: ООН, 2004. XI, 114 с. URL: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/training8Rev1ru.pdf>.

- забезпечення жертвам права на відшкодування і гідну компенсацію;
- проведення оперативного та неупередженого розслідування усіх випадків, пов'язаних із використанням катувань та жорстокого поводження;
- невизнання доказами в суді свідчень, здобутих із застосуванням катувань;
- використання матеріалів із протидії катувань у системі підготовки працівників правоохоронних органів і медиків.

Ключову роль у попередженні катувань у поліції відіграють три найважливіші фактори, так звані «запобіжники»:

- негайний доступ до адвоката для всіх затриманих поліцією;
- право всіх затриманих інформувати третю сторону про факт затримання;
- право всіх затриманих вимагати медичного огляду (додатково до будь-якого огляду, проведеного поліцією).

Неухильне виконання цих правил робить тортури в поліції практично неможливими або суттєво їх ускладнює¹⁶.

На національному рівні існують механізми, діяльність яких спрямована на забезпечення права людини та громадянина на заборону катувань. До складу національного механізму можна віднести такі інституції:

- Генеральну прокуратуру України;
- Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин;
- інші комітети Верховної Ради України в частині діяльності щодо забезпечення та захисту прав людини (наприклад, законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності);
- Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- Інститут адвокатури (інститут надання правової допомоги);
- Міністерство внутрішніх справ України (в частині формування та розвитку внутрішньовідомчого контролю за дотриманням прав людини, а

¹⁶ Права людини в діяльності поліції: практ. посіб. / О. Делеменчук, Д. Кобзін, О. Матвійчук та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 55–56.
 URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/12804.pdf>.

також недопущенням катувань);

- Міністерство юстиції України;
- інші центральні органи виконавчої влади (в частині забезпечення та захисту прав людини);
- суди;
- громадські правозахисні організації (національні та міжнародні);
- науково-дослідні установи;
- засоби масової інформації¹⁷.

Існують також і міжнародні органи, завданнями яких є забезпечення свободи особи від катувань, нелюдського або іншого жорстокого поводження. Однак звернення до цих органів передбачає першочергове вичерпання всіх правових можливостей на національному рівні.

5. ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗАТРИМАННЯ Й АРЕШТУ. ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ПРАЦІВНИКАМИ ПОЛІЦІЇ ЗАХОДІВ ФІЗИЧНОГО ВПЛИВУ (СИЛИ) ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ.

Стаття 29 Конституції України проголошує право кожної людини на свободу та особисту недоторканність. Таке саме положення міститься у ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Стаття 9 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною асамблеєю ООН, більш конкретно наголошує на неможливості застосування свавільного арешту особи або її затримання. Проте це право людини не є абсолютним, тому обмеження його в порядку та на підставах, установлених у законі, за вмотивованим рішенням суду можливе. У Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Конституції України зазначається, що процедура такого обмеження має чітко відповідати вимогам закону. Природно, що передбачений Конституцією виняток (у разі нагальної необхідності) з фундаментального права на свободу

¹⁷ Левченко К. Б. Національні механізми забезпечення прав людини в Україні // Права людини: онлайн-бібліотека. URL: <http://library.khpg.org/index.php?id=1151414949>.

недоторканності особи слід найретельнішим чином обґрунтувати в законодавстві, має бути виписана чітка процедура виконання, встановлена суворі відповідальність за порушення у його здійсненні¹⁸.

Крім закріплення самого права людини на свободу та особисту недоторканність, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод міститься **перелік умов, які регламентують підстави обмеження цього права як на міжнародному рівні, так і на національному**. До них відносять:

- законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;
- законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;
- законний арешт або затримання особи, здійснене з метою доставлення її до компетентного органу державної влади за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;
- затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою доставлення його до компетентного органу;
- законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічно хворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;
- законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

Такий перелік обставин має гарантувати особам, право яких обмежується, законність обмеження свободи та недоторканності.

Аналізуючи національне законодавство України, можна виокремити

¹⁸ Гончаренко В. Г. Правові питання затримання особи в кримінальному провадженні. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. № 2 (23), т. 7. С. 11.

перелік заходів, що обмежують право на свободу та особисту недоторканність:

- 1) затримання у передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом порядку;
- 2) адміністративне затримання;
- 3) поліцейське піклування.

Для більш точного та лаконічного визначення матеріалу необхідно визначитися з понятійною базою, яка буде використовуватися в цьому розділі.

Затримання у кримінальному провадженні є тимчасовим запобіжним заходом, який застосовується в особливих випадках і за визначеною Кримінальним процесуальним кодексом України процедурою. Затримання може здійснюватись щодо підозрюваного або обвинуваченого за ухвалою слідчого судді чи суду уповноваженою службовою особою, а також у точно встановлених випадках кожним, хто не є уповноваженою службовою особою¹⁹. Варто розрізняти два поняття: затримання особи для приводу та тримання особи під вартою, які є видами запобіжних заходів у кримінальному провадженні.

Тримання під вартою є запобіжним заходом, який застосовується до:

1) особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад 3000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо ця особа не виконує обов'язки, покладені на неї при застосуванні іншого, раніше обраного запобіжного заходу, або не виконала у встановленому порядку вимог щодо внесення коштів як застави та надання документа, що це підтверджує;

2) раніше судимої особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 3 або до 5 років, якщо ця особа, перебуваючи на волі, переховувалася від органу досудового розслідування чи суду, перешкоджала кримінальному провадженню або їй повідомлено про підозру в учиненні іншого злочину, або у

¹⁹ Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, А. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ: Юстиніан, 2012. С. 402.

випадку, якщо ця особа підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 5 років;

3) раніше судимої особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 3 роки;

4) особи, яку розшукують компетентні органи іноземної держави за кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким може бути вирішено питання про видачу особи (екстрадицію) такій державі для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку, в порядку і на підставах, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України (ст. 183 КПК України)²⁰.

Адміністративне затримання – це короткочасне обмеження волі правопорушників, пов'язане з примусовим утриманням їх протягом встановленого законом терміну в спеціальних приміщеннях поліції²¹.

Крім адміністративного затримання, Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає ще один захід, який обмежує право на свободу та особисту недоторканність, – **доставлення правопорушника**. Ведеться дуже багато наукових дискусій з приводу доцільності застосування доставлення поряд із можливістю застосування адміністративного затримання. Справа в тому,

що у випадку доставлення правопорушника до відділу поліції робиться запис у журналі затриманих та доставлених, в той час як адміністративне затримання передбачає більш регламентовану процедуру проведення – складання адміністративного протоколу про затримання особи. Саме другий випадок передбачає можливість застосування більш широкого кола заходів для захисту своїх прав особою, яку затримують, адже складання протоколу завжди дає

²⁰ Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». Харків: Одиссей, 2012. 360 с.

²¹ Кодекс Украины об административных правонарушениях (науч.-практ. коммент.) / под общ. ред. А. С. Васильева. Харьков: Одиссей, 2000. С. 867.

можливість його оскаржити.

Поліцейське піклування – превентивний поліцейський захід, який застосовується до: неповнолітньої особи до 16 років, яка залишилась без нагляду; особи, яка підозрюється у втечі з психіатричного закладу чи спеціалізованого лікувального закладу, де вона утримувалася на підставі судового рішення; особи, яка має ознаки вираженого психічного розладу і створює реальну небезпеку оточуючим або собі; особи, яка перебуває у публічному місці і внаслідок сп'яніння втратила здатність самостійно пересуватися чи створює реальну небезпеку оточуючим або собі, який полягає в обмеженні свободи особи з метою її передання до батьків (у першому випадку) або відповідної установи (ст. 41 закону України «Про Національну поліцію»).

Загальними засадами дотримання прав людини під час затримання є обов'язок осіб, які здійснюють затримання, сповістити заарештованому або затриманому про мотиви затримання, роз'яснити його права та надати з моменту затримання можливість захищати себе особисто або користуватися правничою допомогою (ст. 29 Конституції України). Уповноважена службова особа, яка здійснила затримання особи, повинна негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або мовчати з приводу підозри проти нього, негайно повідомити інших осіб про його затримання і місцеперебування, вимагати перевірку обґрунтованості затримання та інші процесуальні права, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом²².

За загальним правилом затримання особи допускається лише на підставі вмотивованого рішення суду. В кримінальному та адміністративному праві передбачена можливість затримання без ухвали суду на строк не більше ніж 72 години і 3 години відповідно. Якщо протягом цього часу для особи не

²² Що робити у випадку затримання: Проект «Справедливе правосуддя». URL: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/Leaflet_What_to_Do_If_You_Are_Detained_Ukr_2016.pdf.

обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою (у кримінальному провадженні) або не досягнуто цілей, передбачених ст. 260 Кодексу України про адміністративні правопорушення (в адміністративному провадженні), затриманий має бути негайно відпущений з місця утримання.

Найпоширенішими порушеннями прав людини під час затримання та арешту є безпідставне затримання, неправильне відображення у протоколі моменту затримання, порушення строків затримання, перешкоджання реалізації права особи на захист та інші. Поряд із цим можна стверджувати, що правові гарантії дотримання прав людини під час затримання та арешту чітко прописані на законодавчому рівні. Проте сьогодні залишається проблемним питання дотримання зазначених гарантій працівниками поліції, тобто забезпечення дотримання працівниками поліції законності у своїй діяльності, а саме у сфері затримання та арешту.

У статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено, що «право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання».

У п. б) йдеться про захист права на життя та здоров'я особи через те, що поліцейським в окремих випадках дозволено використовувати вплив на осіб, що може призвести до ушкоджень, тобто посягати на життя і здоров'я людей.

Під час затримання або арешту особи поліцейські повсякчас застосовують поліцейські заходи примусового характеру. При наданні поліцейським

правових повноважень із використання сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї держава не звільняє їх від відповідальності щодо захисту права на життя і здоров'я, свободу й безпеку всіх людей. Такі правові повноваження зафіксовані в законах, які чітко окреслюють обставини, за яких припускається застосування сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї, що можуть бути використані в ситуації, яка чітко відповідає вимогам статей 42–46 закону України «Про Національну поліцію».

Застосування примусових поліцейських заходів передбачає обмеження прав і свобод людини. Необхідність застосування зазначеного обмеження пояснюється тим, що у будь-якому суспільстві існували та будуть існувати правопорушники, перевиховання та притягнення до відповідальності яких не можливе без застосування до них сили. Проте застосування сили та вогнепальної зброї повинно відповідати чітко визначеним законом вимогам і ситуації, під час якої відбувається таке застосування.

Застосування примусу не є самоціллю, примус є наслідком певної поведінки суб'єктів, яка відхиляється від вимог правових норм, становить загрозу відносинам, що цими нормами регулюються й охороняються, і застосовується з метою усунення (недопущення) такої поведінки. Відповідно, основне призначення заходів примусу полягає в тому, щоб вчасно відреагувати на ті або інші антисуспільні діяння, спонукати, змусити певних осіб виконувати вимоги правових норм, припинити чи перервати правопорушення й тим самим не допустити настання їх шкідливих наслідків.

Водночас примус завжди є правовим, оскільки він регулюється різними галузями права (адміністративним, кримінальним, цивільно-правовим тощо). Поліцейські примусові заходи є винятковими заходами адміністративного примусу, що безпосередньо припиняють наявні правопорушення або об'єктивно протиправні діяння²³.

Існує велика кількість нормативно-правових актів, що визначають принципи та регламентують порядок застосування сили та вогнепальної зброї.

²³ Закон України «Про Національну поліцію»: наук.-практ. комент. С. 172.

На міжнародному рівні восьмим Конгресом Організації Об'єднаних Націй з попередження злочинності та поведження з правопорушниками 07.09.1990. було прийнято Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку (далі – Принципи). Цими Принципами визначено, що посадові особи з підтримання правопорядку (працівники поліції входять до їх переліку відповідно до примітки до абзацу 1 цих Принципів) не застосовують вогнепальної зброї проти людей, за винятком випадків самооборони або захисту інших осіб від неминучої загрози смерті чи серйозного поранення, або застосування з метою запобігання скоєнню особливо серйозного злочину, що тягне за собою велику загрозу для життя, з метою арешту особи, яка створює таку небезпеку, чинить опір їх владі, або з метою запобігання її втечі і лише в тих випадках, коли менш рішучі заходи недостатні для досягнення таких цілей. У будь-якому випадку навмисне застосування сили зі смертельними наслідками може мати місце лише тоді, коли воно абсолютно неминуче для захисту життя (п. 9 Принципів).

Крім випадків застосування, у п. 10 Принципів окреслено процедурні питання до застосування сили та вогнепальної зброї: перед застосуванням сили посадові особи, які мають намір її застосовувати, повинні відрекомендуватись як особи, котрі забезпечують правопорядок; дати чітке попередження про намір застосувати вогнепальну зброю, крім випадків, коли попередження може створити ще більшу небезпеку для поліцейського чи інших осіб або воно є явно недоречним чи непотрібним за обставин інциденту (п. 10 Принципів).

Принципи містять у собі напрямки, за якими держави мають розробляти правила, які б містили положення про:

- розробку максимально широкого кола засобів для озброєння посадових осіб різними видами зброї й боєприпасів, що забезпечують диференційоване використання сили та вогнепальної зброї;

- розробку несмертоносної попереджувальної зброї для обмеження застосування засобів, які здатні викликати смерть або травму;

- озброєння посадових осіб засобами самозахисту, такими, як щити, шоломи, куленепробивні жилети й куленепробивні засоби транспортування з метою зменшення потреби у використанні зброї будь-якого виду;

- забезпечення ретельної оцінки розробки й використання несмертоносною попереджувальною зброєю з метою мінімізації ризику піддати небезпеці сторонніх осіб, а також для того, щоб використання будь-якої зброї ретельно контролювалося;

- визначення обставин, за яких посадовим особам із підтримання правопорядку дозволяється носити вогнепальну зброю, та про дозволені видів вогнепальної зброї та боєприпасів;

- забезпечення положення, за якого вогнепальна зброя використовується лише тоді, коли це доречно, до того ж у такий спосіб, який скоріш за все сприятиме зменшенню ризику заподіяння шкоди, яка не є необхідною;

- заборону використання вогнепальної зброї та боєприпасів, які викликають необґрунтовані травми або такі, що являють собою необґрунтований ризик;

- регулювання процедури контролю, зберігання й видачі вогнепальної зброї та боєприпасів і включення процедур, що спрямовані на забезпечення таких умов, за яких посадові особи звітують про зброю та боєприпаси, які їм видають;

- необхідність попередження у випадку, коли планується зробити постріл з вогнепальної зброї;

- встановлення системи звітності щодо випадків застосування посадовими особами з підтримання правопорядку табельної вогнепальної зброї під час виконання службових обов'язків²⁴.

Національне законодавство України також містить низку положень, які встановлюють порядок, умови та підстави застосування сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. Так, стаття 42 закону України «Про Національну поліцію» визначає, які заходи примусу можуть бути застосовані для виконання

²⁴ Права людини у діяльності міліції. С. 116.

покладених на поліцію обов'язків. До них відносять фізичний вплив (силу), спеціальні засоби та вогнепальну зброю. Поліцейський за жодних обставин не може застосовувати заходи примусу, не визначені законом України «Про Національну поліцію».

Поліцейський зобов'язаний заздалегідь попередити особу про застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї та надати їй достатньо часу для виконання законної вимоги поліцейського, крім випадку, коли зволікання може спричинити посягання на життя і здоров'я особи чи (та/або) поліцейського або інші тяжкі наслідки, або в ситуації, що склалася, таке попередження є не виправданим або неможливим²⁵.

Попередження може бути зроблено голосом, а за значної відстані або звернення до великої групи людей – через гучномовні установки, підсилювачі звуку.

Вид та інтенсивність застосування заходів примусу визначаються з урахуванням конкретної ситуації, характеру правопорушення та індивідуальних особливостей особи, яка вчинила правопорушення.

Поліцейські зобов'язані надавати невідкладну медичну допомогу особам, які постраждали в результаті застосування заходів примусу.

Заборонено застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї до жінок з явними ознаками вагітності, малолітніх осіб, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо²⁶.

Статті 44–46 закону України «Про Національну поліцію» визначають правові межі застосування фізичної сили (ст. 44), спеціальних засобів (ст. 45) та вогнепальної зброї (ст. 46).

Поліцейський може застосовувати **фізичну силу**, у тому числі спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою), для забезпечення особистої безпеки

²⁵ Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 № 580-VIII.

²⁶ Там само.

або/та безпеки інших осіб, припинення правопорушення, затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом.

Застосування спеціальних засобів більш ретельно регламентовано законом. Визначено, які саме засоби та в яких випадках можуть застосовуватись:

1) кайданки та інші засоби обмеження рухомості застосовуються:

а) до особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення та чинить опір поліцейському або намагається втекти;

б) під час затримання особи;

в) під час конвоювання (доставляння) затриманого або заарештованого;

г) якщо особа своїми небезпечними діями може завдати шкоду собі й оточуючим;

г) проведення процесуальних дій з особами у випадках, коли вони можуть створити реальну небезпеку оточуючим або собі;

2) гумові та пластикові кийки застосовуються для:

а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;

б) затримання особи, яка вчинила правопорушення і чинить злісну непокору законній вимозі поліцейського;

в) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

3) засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії, застосовуються для:

а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;

б) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

4) засоби примусової зупинки транспорту застосовуються для примусової

зупинки транспортного засобу, водій якого не виконав законні вимоги поліцейського щодо зупинки транспортного засобу, або якщо дії водія транспортного засобу створюють загрозу життю чи здоров'ю людини;

5) пристрої, гранати, боєприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень застосовуються для:

а) затримання особи;

б) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи, яка знаходиться у приміщенні;

б) електрошочкові пристрої контактної та контактнo-дистанційної дії застосовуються для:

а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;

б) відбиття нападу тварини, що загрожує життю і здоров'ю особи чи поліцейського;

7) спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби застосовуються для:

а) маркування особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення;

б) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень з метою подальшого виявлення осіб та затримання, а також контролю за переміщенням речей;

8) пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії, засоби акустичного та мікрохвильового впливу застосовуються для:

а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;

б) затримання особи, яка чинить збройний опір, або з метою примусити таку особу залишити територію (транспортний засіб, будівлю, споруду, земельну ділянку), де перебуває така особа;

в) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи, яка знаходиться у приміщенні;

9) водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби застосовуються для:

а) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

б) відбиття групового нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей;

в) примусової зупинки транспортного засобу, водій якого не виконав законні вимоги поліцейського зупинитися;

г) затримання озброєної особи, яка підозрюється у вчиненні злочину;

10) пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, застосовуються для:

а) захисту від нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей, у тому числі поліцейського;

б) відбиття збройного нападу на об'єкти, що перебувають під охороною, конвої, житлові та нежитлові приміщення, а також для звільнення їх у разі захоплення;

в) затримання особи, яка підозрюється у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти;

г) затримання особи, яка чинить збройний опір або намагається втекти з-під варти;

г) затримання озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю чи здоров'ю людей, у тому числі поліцейського;

д) подання сигналу тривоги або виклику допоміжних сил;

е) знешкодження тварини, яка загрожує життю чи здоров'ю людей, у тому числі поліцейського;

є) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

ж) відбиття групового нападу, що загрожує життю чи здоров'ю людей;

11) засоби, споряджені безпечними димоутворювальними препаратами,

застосовуються для:

а) забезпечення маскуваності дій поліцейських, спрямованих на затримання особи, яка чинить збройний опір, або для того, щоб примусити таку особу залишити територію (транспортний засіб, будівлю, споруду, земельну ділянку), на якій вона перебуває;

б) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи;

12) службовий собака застосовується під час:

а) патрулювання;

б) переслідування та затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення;

в) під час конвоювання (доставлення) затриманої або заарештованої особи;

г) для відбиття нападу на особу та/або поліцейського;

13) службовий кінь застосовується під час:

а) патрулювання;

б) переслідування та затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення²⁷.

Окрім цього, законом встановлено умови та порядок застосування окремих видів спеціальних засобів.

Вогнепальна зброя може бути застосована поліцейським у таких випадках:

1) для відбиття нападу на поліцейського або членів його сім'ї, у випадку загрози їхньому життю чи здоров'ю;

2) для захисту осіб від нападу, що загрожує їхньому життю чи здоров'ю;

3) для звільнення заручників або осіб, яких незаконно позбавлено волі;

4) для відбиття нападу на об'єкти, що перебувають під охороною, конвої, житлові та нежитлові приміщення, а також звільнення таких об'єктів у разі їх захоплення;

5) для затримання особи, яку застали під час вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти;

б) для затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-

²⁷ Там само.

під варти, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю і здоров'ю людей та/або поліцейського;

7) для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського²⁸.

Поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю тільки після попередження про необхідність припинення протиправних дій і намір використання зброї.

Застосування вогнепальної зброї без попередження допускається:

1) при спробі особи, яку затримує поліцейський із вогнепальною зброєю в руках, наблизитися до нього, скоротивши визначену ним відстань, чи доторкнутися до зброї;

2) у разі збройного нападу, а також у разі раптового нападу із застосуванням бойової техніки, транспортних засобів або інших засобів, що загрожують життю чи здоров'ю людей;

3) якщо особа, затримана або заарештована за вчинення особливо тяжкого чи тяжкого злочину, втікає із застосуванням транспортного засобу;

4) якщо особа чинить збройний опір;

5) для припинення спроби заволодіти вогнепальною зброєю²⁹.

Таким чином, застосування заходів примусу завжди обмежує права і свободи людини. Але, як зазначалося, в законодавстві України з урахуванням міжнародних стандартів у цій сфері закріплено вимоги щодо порядку, умов і підстав їх використання. Визначальними під час застосування поліцейськими заходів примусу мають бути принципи законності та дотримання прав і свобод людини (ст. 8 та 7 закону України «Про Національну поліцію»).

РОЗСЛІДУВАННЯ ВИПАДКІВ ПОРУШЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИМИ ПРАВ ЛЮДИНИ:

Україна, перебуваючи на шляху політико-соціальних змін, формується як

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

правова, соціальна і розвинена європейська держава. Розвинена держава має основною ознакою захищених у правовому сенсі громадян, їх прав і свобод. Україна, взявши на себе зобов'язання, передбачені у міжнародних документах, зобов'язана не лише забезпечити правові та організаційні гарантії прав людини, але й здійснювати їх охорону.

Охорона прав людини – це комплекс заходів, що здійснюються уповноваженими на те органами, які забезпечують безперешкодну можливість людей реалізовувати свої права на власний розсуд, вимагати від інших дотримання власних прав, а також можливість захищати порушені права. Захист прав передбачає можливість звернення до компетентних державних органів з метою поновлення порушеного права, компенсації завданої шкоди та притягнення до відповідальності винних осіб.

У контексті реформування правоохоронної та судової системи України актуальним є питання про наявні механізми захисту прав людини, які порушуються працівниками правоохоронних органів, зокрема поліцією. Запорукою ефективного розвитку правової держави є своєчасне, всебічне та повне розслідування таких фактів.

В Україні існує низка національних механізмів, які відповідно до законодавства зобов'язані здійснювати розслідування порушень прав людини поліцейськими. Такими органами є: прокуратура, суди, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, слідчі органів безпеки, Департамент внутрішньої безпеки (у складі кримінальної поліції) Національної поліції України, відділи моніторингу (колишня назва – інспекції з особового складу відділів кадрового забезпечення) підрозділів Національної поліції, керівники усіх рівнів Національної поліції України.

Прокуратура України відповідно до ст. 2 закону України «Про прокуратуру» здійснює нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Можливість розслідування випадків порушень прав людини, які вчинені поліцейськими під час виконання своїх службових завдань, передбачена

рамками такого нагляду.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 55 Конституції України). Так, будь-який громадянин України у випадку порушення його прав і свобод може звернутися до суду з вимогою про поновлення порушеного права та притягнення винних до відповідальності. Суди, у свою чергу, зобов'язані повно і всебічно розглянути всі обставини з метою винесення законного рішення.

Уповноважений Верховної Ради з прав людини (далі – Уповноважений) приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах, відповідно до закону України «Про звернення громадян». Такі звернення містять інформацію про порушення прав людини, які вчинені органами влади. Звернення особи до Уповноваженого з приводу порушення поліцейським прав і свобод людини дає йому підстави розпочати провадження у справі про порушення прав та свобод людини і громадянина (ст. 17 закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»).

Основним завданням *Департаменту внутрішньої безпеки Національної поліції України* є виявлення, попередження і припинення кримінальних правопорушень та корупційних діянь, що готуються або вчинені працівниками органів і підрозділів Національної поліції України. Відповідно до такого завдання передбачена можливість здійснення комплексу оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення, попередження, припинення і документування кримінальних та корупційних правопорушень, що готуються працівниками Національної поліції України, а також на виявлення кримінальних та корупційних правопорушень, що вчинені працівниками органів і підрозділів Національної поліції України³⁰.

У разі надходження до органів та підрозділів Національної поліції України, навчальних закладів і науково-дослідних установ системи Міністерства

³⁰ Про затвердження Положення про Департамент внутрішньої безпеки Національної поліції України: наказ голови Нац. поліції України від 09.11.2015 № 83.

внутрішніх справ України відомостей про вчинення їх працівниками дій, які порушують права і свободи громадян, працівники відділу моніторингу зобов'язані здійснити службове розслідування даної ситуації³¹.

Реформування Міністерства внутрішніх справ України також привело до виникнення після створення Національної поліції нового підрозділу – *Управління забезпечення прав людини*. Його завданнями є забезпечення контролю за дотриманням прав і свобод людини працівниками поліції під час здійснення повноважень, покладених на поліцію; здійснення контролю за роботою органів і підрозділів поліції з питань охорони осіб, затриманих або арештованих, та засуджених осіб, їх доставляння під час досудового слідства, проведення з ними слідчих дій, розгляду справ у судах, забезпечення виконання постанов суду про адміністративний арешт³².

Крім зазначених державних інституцій, які мають право здійснювати розслідування порушень прав людини, вчинених поліцейськими, існують також відповідні міжнародні механізми: звернення до Європейського суду з прав людини; спеціальна діяльність Комісії ООН з прав людини щодо розгляду скарг та здійснення контрольної діяльності за дотриманням прав людини; діяльність підкомісій ООН із заохочення та захисту прав людини; процедура розгляду індивідуальних скарг відповідно до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; робочі групи ООН з незаконного затримання; діяльність робочих груп ООН з примусового зникнення; діяльність спеціальних доповідачів ООН (з питань позасудового, колективного та незаконного виконання покарань і використання катувань).

Однак, незважаючи на існування зазначених механізмів та ґрунтоване регулювання на законодавчому рівні процедур розслідування порушень прав людини поліцейськими, практика застосування таких процедур, на жаль, не є досконалою. Існує достатньо значна кількість організаційних і правових

³¹ Про затвердження Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України: наказ МВС України від 12.03.2013 № 230. *Офіційний вісник України*. 2013. № 30. Ст. 1043.

³² Управління забезпечення прав людини // Національна поліція: тимчас. веб-сайт. сайт. 12.09.2016. URL: <https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1998717>.

проблем, які виникають під час розслідувань та притягнення до відповідальності винних (пов'язаних із порушенням прав і свобод людини та громадянина).

6. ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ.

Досліджуючи правові та організаційні основи забезпечення прав людини в діяльності правоохоронних органів, а саме органів поліції, не варто забувати і про той факт, що поліцейські також стають жертвами порушення прав людини.

Закон України «Про Національну поліцію» закріпив положення, в яких містяться гарантії професійної діяльності поліцейського. Зазначено, що під час виконання своїх професійних обов'язків поліцейський підпорядковується тільки безпосередньому та прямому керівнику. Вказівки й накази таких керівників мають бути законними, адже виконання явно незаконних розпоряджень та наказів тягне відповідальність, передбачену законом.

Втручання в діяльність поліцейського, перешкоджання виконанню ним відповідних повноважень, невиконання законних вимог поліцейського, будь-які інші протиправні дії стосовно поліцейського мають наслідком настання відповідальності згідно із законом. Таких перешкоджань не має бути, а якщо і трапляються, то мають бути припинені на першу вимогу працівника поліції, оскільки вимоги поліцейського є обов'язковими для виконання всіма фізичними та юридичними особами.

Для ефективного і продуктивного здійснення своїх службових повноважень поліцейські повинні бути забезпечені належними умовами для їх виконання. Це стосується як матеріально-технічного й фінансового, так і організаційно-управлінського забезпечення професійної діяльності поліцейського в повному обсязі.

Повноваження поліції, визначені законом України «Про Національну поліцію», розповсюджуються на всіх поліцейських, незалежно від посади, яку вони обіймають, місцезнаходження і часу. Це пояснюється безперервністю та

оперативністю роботи Національної поліції.

У законі України «Про Національну поліцію» не регламентовано окремою статтею права поліцейських, на відміну від уже не чинного закону України «Про міліцію», який чітко у ст. 10 визначав права міліціонера. Конституція України не виділяє поліцейських в окрему соціальну групу, а тому останні мають усі права і свободи людини, які закріплені Конституцією. У ст. 24 Основного Закону визначено, що не може бути привілеїв чи обмежень прав людини за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Професійна приналежність працівників поліції також не є підставою для обмеження їх прав.

Аналізуючи випадки обмеження прав поліцейських, слід згрупувати їх для більш вдалого викладення інформації. Так, усі права розділяють на політичні, економічні, соціальні, громадянські, культурні.

Політичні права поліцейських – це найбільший блок прав працівників органів поліції, який зазнає обмежень саме через рід професійної діяльності. Для прикладу варто розглянути право людини бути членом політичної партії. Стаття 36 Конституції України встановлює право кожного громадянина бути членом політичної партії. Натомість ст. 61 закону України «Про Національну поліцію» у ч. 4 забороняє поліцейським бути членами політичних партій. Обмеження цього права, відповідно до ч. 1 ст. 36 Основного Закону, спрямоване на максимально ефективне забезпечення національної безпеки та підтримання публічного порядку, охорону здоров'я населення або захист прав і свобод інших людей.

Поряд із заборобою вступу до політичних партій поліцейським забороняється брати участь у страйках. Це положення міститься також у ст. 61 закону України «Про Національну поліцію». Існує декілька причин, які обумовлюють необхідність позбавлення такого обмеження прав працівника поліції:

1) відносини, в яких перебувають поліцейські з роботодавцем під час проходження служби, мають трудо-правовий характер, тобто є відносинами найманої праці. А у ст. 44 Конституції України чітко встановлено, що ті, хто працюють, мають право на страйк;

2) у ряді демократичних країн Єврозони досить поширеною є практика відстоювання поліцейськими своїх трудових інтересів у формі страйків;

3) крім оперативного персоналу, в органах поліції також працюють технічні й адміністративні працівники, які, на нашу думку, цілком можуть брати участь у страйках, адже їхня діяльність не є визначальною для забезпечення безперервності роботи поліції³³.

Економічні права поліцейських обмежені лише у сфері заняття іншими видами діяльності, яка може приносити прибуток. Поліцейський не може під час проходження служби займатися іншою оплачуваною діяльністю, крім науково-педагогічної, наукової або творчої. Обмеження економічних прав працівника поліції відповідають вимогам Конституції України, яка визначає, що такі обмеження можуть існувати лише на підставі закону.

Обмеження соціальних і культурних прав поліцейських чітко не регламентовані законодавством, але застосовуються через специфіку їх професійної діяльності. Для прикладу слід розглянути право поліцейського на навчання та право поліцейського на відпочинок.

Освіта поліцейських має особливий характер. Поліцейські, крім того, що до прийняття на службу в поліцію мають, як мінімум, мати загальну середню освіту (патрульні поліцейські), повинні право на навчання, що може відбуватись у формі отримання вищої освіти та післядипломного навчання. Обидві форми отримання освіти, знань, умінь і навичок передбачають хоча й не довгострокове, але все ж таки відлучення з місця служби. Для проходження навчання поліцейському необхідно отримати направлення на навчання з підрозділу, де він проходить службу. Процес отримання направлення передбачає надання безпосереднім керівником поліцейського дозволу на

³³ Падалка О. А. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2016. С. 121.

відлучення з місця служби. Саме проблеми в організаційно-управлінській сфері щодо можливості перебування поліцейського у закладах освіти є перепонами для реалізації поліцейським права на освіту. Це пояснюється великим недоукомплектуванням посад, що сьогодні характерно для органів поліції.

Стаття 12 закону України «Про Національну поліцію» визначає, що діяльність поліції характеризується безперервністю. Водночас ст. 91 вказаного Закону встановлює, що для поліцейських установлено п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними. Велика завантаженість органів поліції в останні роки призвела до значної плинності кадрів та до збільшення кількості вакантних посад. Здійснення в повному обсязі обов'язків поліції неможливе в такому випадку, адже у злочинності немає вихідних і святкових днів, а нехватка кадрів змушує керівників підрозділів поліції залучати до роботи працівників понаднормово.

Права поліцейських як окремої соціальної групи мають правові гарантії їх забезпечення, що містяться у Кримінальному кодексі України. У розділі XV цього нормативно-правового акта передбачено злочини проти працівників правоохоронних органів, які зазнають посягань на свої права через рід професійних занять, тобто через те, що є поліцейськими.

Заслугує окремої уваги право поліцейського на повагу його гідності. Першочерговим явищем, яке принижує гідність, є постійне спілкування поліцейських із контингентом осіб, найчастіше правопорушниками, які зневажають поліцейських та постійно ображають їх шляхом нецензурної лайки, погроз і шантажу. Таке спілкування негативно впливає на особистість поліцейського, який у подальшій своїй професійній діяльності може переносити такий стиль спілкування в колектив.

Правила етичної поведінки поліцейських, затверджені наказом МВС України 09.11.2016 № 1179, спрямовані на встановлення у колективі поліції та у відносинах із населенням правил спілкування, дотримання яких, у першу чергу, має нівелювати той негативний де градаційний вплив від спілкування з

криміногенним контингентом. Відповідно до зазначених Правил поліцейський повинен:

- неухильно дотримуватися законів та Конституції України, а також Присяги поліцейського;
- свої професійні обов’язки виконувати професійно, відповідно до встановлених законом вимог;
- поважати і не порушувати права та свободи людини;
- виявляти повагу до гідності кожної людини, справедливо та неупереджено ставитися до кожного, незважаючи на расову чи національну приналежність, мову, стать, вік, віросповідання, політичні чи інші переконання, майновий стан, соціальне походження чи статус, освіту, місце проживання, сексуальну орієнтацію або іншу ознаку;
- поводитися стримано, доброзичливо, відкрито, уважно і ввічливо, викликаючи в населення повагу до поліції та готовність співпрацювати;
- контролювати свою поведінку, почуття й емоції, не дозволяючи особистим симпатіям або антипатіям, неприязні, недоброму настрою або дружнім почуттям впливати на прийняття рішень та службову поведінку;
- мати охайний зовнішній вигляд, бути у встановленій формі одягу;
- дотримуватися норм ділового мовлення, не допускати використання ненормативної лексики.

Виконання усіх зазначених вимог Правил етичної поведінки поліцейських не тільки підвищить професійний рівень поліцейських та приведе до гармонізації стосунків у колективі підрозділу Національної поліції, а й дозволить заручитись підтримкою та повагою населення країни.